

УДК 94.001.73 (47+57) «18/19»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-2-4>

Микола ТРУБЧАНИНОВ,
orcid.org/0000-0001-8432-478X
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(Харків, Україна) trubchaninov83@gmail.com

РОЗВИТОК В СЕЛАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ ПО ВИГОТОВЛЕННЮ ТЕКСТИЛЬНИХ ВИРОБІВ

В селах Слобідської України в сферу селянського промислового підприємництва входили численні текстильні виробництва. Ці селянські традиційні промисли по обробці волокнистих речовин рослинного та тваринного походження, розвиваючись на багатовікових культурних традиціях декоративно-прикладного мистецтва, що існувало на землях Слобожанщини ще за часів Київської Русі, успадкували з минулого як техніку виробництва, так і основні принципи художнього оформлення. На основі використання цієї сировини на Слобідській Україні сформувалося й традиційно існувало кілька текстильних промислів: прядильний, ткацький, кравецький, килимарський, вишивальний, сукнарського фарбувальний, канатно-мотузковий та інші. Найбільш значним серед них був прядильно-ткацький. Їм, на відміну від переважної частини інших кустарних промислів, займалися здебільшого жінки у вільний від польових і городніх робіт час. Ще в дореформеній період повсюдно на Слобожанщині майже в кожній селянській родині пряли й ткали, повністю забезпечуючи себе всіма необхідними ткацькими виробами, і лише незначну частину продукції відправляли на ринок. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. народні художні текстильні промисли Харківської губернії були одночасно й галуззю малого промислового підприємництва і областю народного художнього мистецтва. Текстильне мистецтво багатогранне. Воно складається не тільки зі створення тканин за допомогою в'язання, ткацтва й мереживоплетіння, але й з декорування їх за допомогою розпису, вишивки, аплікації, набійки.

В другій половині XIX – на початку XX ст. повсюдно на Слобідській Україні поруч зі звичайним полотном слобожанські ткачі часто виготовляли й особливі, орнаментовані, іноді по-справжньому художні вироби, які ткалися залежно від призначення за різною технікою. До таких виробів належали килими, плахти, жіночі сорочки, рушники, скатертини та постільки, на яких сільські майстри створювали велику кількість різноманітних малюнків, що мали певну для кожного регіону Слобожанщини композицію, кольорову гаму і навіть назву. Такі художні вироби користувалися більшим попитом як серед сільського, так і серед місцевого населення й успішно витримували конкуренцію з подібною фабричною продукцією.

З іншого боку, в сучасних умовах корисним може виявитися звертання до вітчизняного досвіду розвитку малого промислового підприємництва, тому що він ураховує національні риси і традиції становлення української державності.

Ключові слова: текстильні вироби, прядильний промисел, волокнисті речовини.

Mykola TRUBCHANINOV,
orcid.org/0000-0001-8432-478X
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine) trubchaninov83@gmail.com

DEVELOPMENT OF PEASANT INDUSTRIES FOR THE MANUFACTURE OF TEXTILE PRODUCTS IN THE VILLAGES OF SLOBYDSKY UKRAINE

In the villages of Slobid Ukraine, the sphere of peasant industrial entrepreneurship included numerous textile industries. These traditional peasant trades for the processing of fibrous substances of plant and animal origin, developing on the centuries-old cultural traditions of decorative and applied art that existed on the lands of Slobozhanshchyna since the time of Kyivan Rus, inherited both the production technique and the basic principles of artistic design from the past. Based on the use of this raw material, several textile industries were formed and traditionally existed in Slobid Ukraine: spinning, weaving, tailoring, carpet making, embroidery, cloth dyeing, rope and rope making, and others. The most significant among them was spinning and weaving. In contrast to the vast majority of other handicrafts, they were mostly engaged in by women in their free time from field and garden work. Even in the pre-reform period, almost every peasant family spun and wove everywhere in Slobozhanshchyna, providing themselves with all the necessary weaving products.

and only a small part of the products was sent to the market. During the second half of the 19th and early 20th centuries folk artistic textile crafts of the Kharkiv province were at the same time a branch of small industrial entrepreneurship and an area of folk art. Textile art is multifaceted. It consists not only of creating fabrics using knitting, weaving, and lace weaving, but also of decorating them using painting, embroidery, appliqué, and embroidering.

In the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. everywhere in Slobid Ukraine, next to ordinary cloth, Slobojan weavers often made special, ornamented, sometimes truly artistic products, which were woven depending on the purpose using different techniques. Such products included carpets, sheets, women's shirts, towels, tablecloths, and bedspreads, on which village craftsmen created a large number of various designs that had a specific composition, color scheme, and even name for each region of Slobozhanshchyna. Such artistic products were in greater demand both among the rural and local population and successfully withstood competition with similar factory products.

On the other hand, in modern conditions it may be useful to refer to the domestic experience of the development of small industrial entrepreneurship, because it takes into account the national features and traditions of the formation of Ukrainian statehood.

Key words: *textile products, spinning industry, fibrous substances.*

Постановка проблеми. Дослідження визначається тим, що як показує історичний досвід України, а також досвід інших європейських країн з розвинутою ринковою економікою та деяких країн з перехідною економікою, розвиток дрібної промисловості сприяє рішенню цілого ряду важливих для поступального соціально-економічного розвитку країни завдань, зокрема таких як, формування ринкової структури економіки й конкурентного середовища; насичення ринку товарами й послугами за рахунок розгалуженої мережі селянських промислів. В Слобідській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. селянське мале підприємництво в сфері прядіння, ткацтва, килимарства, коцарства, сукнарства, шовкоробства та інших текстильних виробництв зберігали багато рис, характерних для періоду натурального господарства. Організаційні, виробничі та художньо-естетичні традиції цих селянських промислів склалися на Слобожанщині ще в добу її заселення українськими переселенцями. В досліджуваний період майже в кожній селянській оселі розповсюдженим було прядіння нитки й ткання з них різноманітної тканини, повністю забезпечуючи себе всіма необхідними ткацькими виробами, а частину продукції відправляли на ринок. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження впливу держави на розвиток вітчизняної дрібної селянської текстильної промисловості протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз досліджень. В пореформену добу Слобідської України селянське прядильні, ткацькі та інше текстильні виробництва зазнавали у своєму розвитку двох суперечливих тенденцій: з одного боку, воно активно відбувався процес трансформації з натуральної форми у товарну, а з іншого, в процесі виробництва загострюється конкурентна боротьба з фабричною текстильною про-

мисловістю. Так, якщо на 1897 р. лише у Харківській губернії нараховувалося 37,2 тис. ткачів, у 1904 р. – близько 12 тис., то на 1917 р. – лише близько 8,8 тис. (Савицький, 1889: 25). Водночас, як свідчать численні джерела, прядіння і ткацтво в їх натуральній формі продовжували відігравати в селянському середовищі Слобідської України важливу роль. Із цими промислами на початку ХХ ст. було пов'язано різною мірою приблизно чверть усього населення Слобожанщини. Для порівняння зазначимо, що на 12 текстильних фабриках, які в цей час існували в межах Слобідської України, працювало лише біля 3,5 тис. робітників (ЖСНКП, 1908).

Щоб організувати виготовлення текстильних товарів у домашніх умовах, слобожанським селянам не потрібні були великі витрати. Повсюдно на Слобожанщині селянські промисли прядильний, ткацький та інші текстильними промисли базувалися переважно на місцевій сировині, якою ще з давніх часів були такі волокнисті рослини, як коноплі, льон й не дуже часто кропива, які вирощувалися майже в кожному селянському господарстві. Так, наприклад, в 1913 р. посіви на Слобожанщині на селянських полях конопель становили 41,5 тис. дес., а льону – 19,8 тис. дес., що в основному відповідало потребам місцевих селяни, що займалися текстильними промислами. Селянами також широко використовувалась місцева сировина тваринного походження – кінська, воляча, коров'яча, овеча, козяча і кроляча вовна. Сировину для ткання підприємливі селяни могли вирощувати як в своїх господарствах, або купувати у сусідів, а вовну, наприклад, звичайно купували на Троїцькому ярмарку, на якому «можна було купити велику партію, з перших рук» (Авілов, 1905: 23). Вже з кінця ХІХ ст. підприємливі селяни-текстильники дедалі частіше стали використовувати для виробництва різноманітних тканин та килимів покупні бавовняні нитки. За сировиною ткани кустарні вироби, що виготовляли в

своїх господарствах селяни, поділялися на конопляні, лляні, кропив'яні, вовняні, бавовняні та комбіновані, коли при виготовленні тканин поєднували два і більше видів пряжі (Жук, 1962: 61).

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання проаналізувати еволюцію розвитку селянських промислів з виготовлення текстильних виробів в контексті розвитку дрібного промислового підприємництва Слобідської України.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. географія прядильно-ткацького промислу в пореформеній на Слобідській Україні залишалася широкою, незважаючи на те, що абсолютні показники промислу поступово знижувалися. На 1917 р. прядіння і ткацтво продовжувало існувати в усіх повітах. Із загальної у Харківській губернії кількості кустарів-ткачів на Валківський повіт у цей період припадало 14,5%, на Зміївський – 14%, на Лебединський – 13,5%, на Вовчанський – 4%, на Сумський – 2,8% і на Куп'янський – 2,4%. Які нам вдалося встановити, з-поміж найбільших центрів прядильно-ткацького промислу по даним за 1860–1880-ті рр. були в адміністративних межах Харківської губ. сл. Люботин Валківського повіту та сл. Межиріч Лебединського повіту, а по даним на кінець XIX – початок XX ст. – сл. Ворожба Сумського повіту, сл. Котельва Охтирського повіту, сл. Труфанівка Богодухівського повіту, сл. Вільшани, с. Уди Золочівського повіту та села Веселе і Петрівка Харківського повіту. В адміністративних межах Курської губ. виділялись сл. Борисівка Грайворонського повіту. Перелічені осередки малого текстильного виробництва виникли в Слобідській Україні у ході суспільної трудової практики кустарів-текстильників. В цих осередках в народній творчості були втілені погляди, ідеали й прагнення слобожанського населення, його художня фантазія, найбагатший мир думок, почуттів, переживань, протест проти експлуатації, мрії про справедливість й щастя (Пругавин, 1882: 20).

На більшій частині Слобідській Україні коноплі звичайно висівали у квітні, а по низовинних місцях, де застоювалася весняна вода, її сіяли наприкінці травня. Коноплі селяни збирали двічі на рік: у липні вибирали тонкі чоловічі стебла – «пласкінь», а в кінці серпня або на початку вересня вибирали товщі жіночі стебла із насінневими коробочками – «матірку», після того як на них визрівало насіння. При цьому селяни-текстильники надавали перевагу, як правило, коноплі-плосконі,

з якої виходило волокно набагато кращої якості, ніж із матірки. Льон-«кудряш» збирали один раз у другій половині серпня, також по визріванні на ньому насіння. Як коноплі, так і льон селяни вибирали руками, висмикуючи стебла з коренем. Відтак їх в'язали у невеликі снопики – «жмені», у кожному з них було по чотири-п'ять «жмень», а в кожній жмені налічувалося стільки стеблин, скільки селянка могла захопити однією рукою. Набрані жмені перев'язувалися товстим стеблом і залишалися на полі в купках по дві-три жмені в кожній до тих пір, поки вони добре не підсохнуть і доки не визріє насіння. Після висихання коноплі та льон вивозили з поля і молотили ціпом, а в деяких регіонах Слобідської України – за допомогою котка. Нерідко жінки вибивали насіння ручним способом, за допомогою праника. Обмолочене насіння провіювали, висушували і зберігали в коморах, а стебла рослин, зв'язані в жмені, складали в копи, у кожному з яких входило близько 60 жмень, і знову декілька днів висушували на сонці (Пругавин, 1882: 27–30).

Традиційна для Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. технологія обробки рослинного волокна була досить трудомісткою, як правило вона складалася з кількох етапів. Для виготовлення конопляної та лляної пряжі були характерні досить складні технологічні процеси. Спочатку необхідно було видалити із стебел рослини ті речовини, які склеювали волокно. Коноплі та льон, зібрані на своєму толі або куплені у сусідів, кустарі-текстильники вимочували в ямах («копанках»), або в озерах, річках, болотах і ставках, а інколи й просто в калюжах, що утворилися після дощу. Щоб рослини не спливали, на них зверху клали мул, дерен, землю, каміння, або прибавляли їх кілками. Льон часто розстеляли з вечора тонким шаром на лузі й він вимочувався рососою (РНВГЗОТР, 1905: 318–322). Тривалість вимочування звичайно залежала від якості волокна та від температури води і коливалася від 5–7 днів (для коноплі-плосконі та льону) до 2–3 тижнів (для коноплі-матірки). Після завершення вимочування волокно промивали у проточній воді і сушили на сонці, рідше – у спеціально опалюваних спорудах. Тільки з добре висушених рослин можна було одержати легке й еластичне волокно (Вагнер, 1873: 7). Стебла коноплі-плосконі селяни звичайно вимочували приблизно наприкінці червня – на початку липня, а коноплі-матірки та льону – в другій половині серпня або у вересні. Тривалість вимочування стебел коноплі та льону залежала від їх якості, ступеня визрівання та від температури води. За холодної вересневої погоди вимочування

могло тривати і більше місяця. Отже, чим холоднішою була вода, тим повільніше відбувалося розм'якшення волокна (Денисюк, 1918: 24–25).

Далеко не завжди селяни-текстильники Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. могли дотримуватися оптимальних термінів вимочування волокна. Так, наприклад, вимочування конопель часто збігалось в часі зі жнивими проса й гречки, і тоді селяни усі сили кидали на збирання цих культур, а волокно надто довго залишалося вимочуватись у воді. У свою чергу, від тривалості вимочування залежав колір волокна. Після завершення вимочування волокно промивали у проточній воді, розстеляли тонким шаром на луку або у дворі та сушили на сонці, рідше – у спеціально опалюваних спорудах. У деяких місцевостях Слобожанщини льон після вимочування ще додатково розм'якшували. Його або залишали на 5–10 днів під снігом, або розстеляли з вечора тонким шаром по траві на луку, в садку, на городі, і він додатково вимочувався рососою – це була так звана «росяна мочка» (Харківське губернське по селянським справам присутствіє «ДАХО», арк. 65).

В другій половині XIX – на початку XX ст. повсюдно на Слобідській Україні існувало правило, що якщо водойма перебувала на громадській землі, мочити в ній коноплі та льон можна було безкоштовно, якщо ж вона була приватною власністю, то селяни-текстильники змушені були віддавати власникові водойми десять відсотків вимочених рослин і ще додатково приносити в дарунок які-небудь продукти харчування – давали «хабар» (К вопросу о духовности сельского хозяйства в Харьковской губернии «Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1891г.», 1891: 19–21). Ще одну перешкоду створювала поліція, яка й в Росії й в Україні повсюдно по селам суворо забороняла вимочування конопель і льону в річках й усіх інших водоймах, що служили водолями для худоби. Ці та деякі інші обставини призводили до того, що промислові селяни дедалі частіше будували на своїх землях ями-мочильні. Наприкінці XIX – початку XX ст. в багатьох селах Слобідської України стали з'являтися кооперативні ями-мочильні, які звичайно створювалися кількома промисловими селянами і використовувалися ними по черзі («Департамент землеробства» РДІА, арк. 22–26).

На наступному технологічному етапі сільські підприємці, які займалися обробкою конопель і льону, ставили завдання відокремити під час тіпання волокно від костриці – зовнішньої оболонки стебла рослини. В другій половині XIX – на

початку XX ст. для тіпання волокна селяни послідовно використовували два різновиди дерев'яних верстатів («битниця» і «терниця»), які називалися м'ялками. Спочатку використовувалася м'ялка, яку в різних регіонах Слобідської України звичайно називали «битниця» або «битка», «бетельня», «ломуха» тощо. Вона являла собою видовбаний у нетовстій колоді або збитий із двох дошок жолоб, в який вільно входила на шарнірі вузька дошка з ручкою на кінці – «ніж», «язик» або «мечик». По краях жолоба було припасовано по парі ніжок заввишки близько метра. Іноді ніжки битниці робили лише з одного боку, а інший бік під час роботи необхідно було закладати у пліт. Така проста конструкція цього дерев'яного верстата дозволяла селянам, зайнятим у ткацькому промислі, виготовляти його самостійно. Дуже рідко її купували на базарах або замовляли сільським теслярам. Строк служби битниці звичайно становив від 15 до 30 років, при цьому час від часу доводилося міняти лише мечик, який швидко стирився при роботі.

В селах Слобідської України на битницях працювали лише жінки і лише в гарну суху погоду, коли костриця могла добре відділятися від волокна. Після настання періоду осінніх дощів і сльоти тіпання волокна у промислових господарствах припинялося. Під час тіпання селянка розв'язувала горстку конопель, брала з неї в ліву руку жмут стеблин і клала їх упоперек жолоба, а правою рукою бралася за ручку мечика і кількома його сильними ударами розтросувала кострицю (Малаяр, 1923: 47). Другий різновид м'ялки, який Слобожанщині часто називали «тріпало» або «терниця», був за своєю конструкцією дуже схожий на битницю. Вони різнилися розмірами язика, який у терниці, на відміну від битниці, був невеликим, ножеподібним і значно гострішим. Якщо битницю слобідські селяни застосовували переважно для первісної грубої обробки конопель, то терницю – для остаточного очищення волокна. Селянка перекладала стебла коноплі на м'ялку-терницю і мечиком притискували їх до жолоба, від чого волокна витягувалися й остаточно витріпувалися від терміти та дрібних грубих частинок. У результаті дворазового тіпання волокна на м'ялках воно все ж таки повністю не очищувалося від костри і все ще не ставало готовим до прядіння. Для того, щоб остаточно очистити волокно від костриці та зробити його більш м'яким і гнучким, селянки Слобожанщини змушені були довго бити жмутиком конопель по корпусу м'ялки або стовбуру дерева. Однак іноді й після цієї операції волокно потребувало додаткового розминання.

На цей раз селянки розстиляли одну-дві жмені волокна тонким шаром на земляній долівці своєї хати і разом з іншими членами своєї сім'ї м'яли її босими ногами, часто перевертаючи з боку на бік до тих пір, поки воно не ставало дуже м'яким («Департамент загальних справ»РДІА, арк. 22).

В селах Слобідської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із копи коноплі або льону після їх м'яття описаними вище способами ткачі звичайно одержували від 120 до 180 жмень тіпаного прядива, загальна вага яких досягала 30 кг. Із жмені стеблин, відповідно, виходило лише дві-три жмені тіпаного прядива. Кожну жменю прядива для зручності його подальшого використання слобожанські селяни розділяли на два жмути, які вони звичайно називали «ручайкою» або «ручкою». Головною одиницею виміру тіпаного прядива у селянських прядільно-ткацьких промислах служила жменя прядива вагою від півтора до двох кілограмів, яка називалася «повісма». Вона складалася з 10–12 жмень прядива. Саме у повісмах селяни складали витіпане волокно та зберігали його в клунях, сараях, на горищах хат чи в інших місцях, добре захищених від вологи й сонця. Тільки у великих селянських господарствах Слобожанщини, в яких селяни займалися текстильними промислами й необхідно було зберігати дуже великі запаси прядива, його зберігали не у повісмах, а накручували жменями на спеціальні великі дерев'яні обручі – «круги». На кожному з них вміщувалося від 32 до 48 кг прядива (Голіцин, 1904: 78).

В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в селянському текстильному промислі Слобожанщини, наступною операцією після вимочування, биття і тіпання було розчісування. Звичайно жмут волокна – «ручку» – селянки розчісували («микали») дерев'яним гребенем, який встромляли у спеціальний отвір, видовбаний в ослоні, припічку або днищі, на який сідала прядильниця. Жмут волокна накладали між зубцями і чесали невеликою дерев'яною гребінкою («дергальною щіткою»), а потім – щіткою, виготовленою із свинячої щетини («чесальною щіткою»). До кінця ХІХ ст. одночасно з дерев'яними гребінками сільські текстильники все частіше вживали й металеві «дергалки» («Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості» ДАХО, арк. 15–16).

Слобожанські селяни, які займалися підготовкою сировини для прядіння, намагалися завдяки чесанню гребенями волокно остаточно очистити від дрібних шматочків деревини, щоб воно, розчіплюючись на дрібні волоконця, ставало шовковис-

тим. Одночасно волокно поділяли на три сорти: «повісма» – найкраще за якістю, «миканка» – середнє і «клоччя» – найгірше, з якого частіше за все й виготовляли грубу тканину. З одержаного волокна кустарі скручували нитку за допомогою веретена, а пізніше – прядки, яка більш ніж удвічі прискорювала і значно полегшувало працю прядильниць. Звичайно на веретені пряли вовну та пряжу на піткання, а на прядці – конопляне і лляне волокно. Під час прядіння, щоб дістати тоншу й міцнішу пряжу, прядильниці постійно змочували волокно слиною, або водою. Щоб слина виділялася, вони часто їли під час праці кислі яблука та сливи (Лифшиц, 1955: 21–22).

В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. повсюдно на Слобідській Україні, після збирання городини й заготівлі на зиму буряків і капусти – «квасива», приблизно з перших чисел жовтня селянки бралися до шиття і латання одягу й білизни, а приблизно із середини листопада наступав сезон прядіння конопляного та лляного волокна і виготовлення з нього ниток. Цей сезон звичайно тривав до початку весняних городніх робіт. У цей час на Слобожанщині майже кожна селянська хата, особливо у ранкові й вечірні години, являла собою прядильний цех, де працювала вся працездатна жіноча частина родини, починаючи від десятилітніх дівчаток. Нитку скручували за допомогою веретена або прядки, яка більш ніж удвічі прискорювала і значно полегшувало працю прядильниць. Звичайно на веретені пряли вовну та пряжу на піткання, а на прядці – конопляне і лляне волокно (Лугова, 1971: 50).

Після закінчення всіх цих операцій, що на Слобожанщині робилися виключно жінками, пряжу потрібно було привести в таке положення, яке вона мала займати в процесі ткання, тобто необхідно було розташувати всі нитки пряжі паралельно одна одній по всій їх довжині. Ця технологічна операція називалася «снунням», і нею звичайно займалися як ткачі-жінки, так і чоловіки, що цілковито залежало від місцевих традицій ткацького промислу. Слобідської України селянки зазвичай снували пряжу одним із двох способів – або по стіні хати, або на спеціальному ручному пристрої, який називали «снувальницею», «снівницею» чи «основницею». При цьому всі нитки, призначені для ткання одного полотна, неможливо було поснувати за один прийом, бо кожна нитка змотувалася з окремого клубка чи котушки і тому навіть для найбільш вузької та рідкої тканини знадобилося б розмотувати одночасно 600–700 клубків, а при широкій та густій тканині – до трьох тисяч клубків. Слобожанські ткачі знайшли вирішення цієї проблеми. Вони сну-

вали не всі нитки одразу, а невеликими частинами, так званими «пасмами», по 40–50 ниток у кожній («Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості»ДАХО, арк. 42).

В другій половині XIX – початку XX ст. конструкція та розміри ручних снувальень в кожному промисловому господарстві Слобідської України були різними. Першим і найпримітивнішим способом снування був такий спосіб, коли до однієї зі стін хати і до вертикального стовпа, вкопаного в земляну долівку, прикріплювалася паралельно долу на висоті близько двох метрів дерев'яна планка. Крізь планку проходила дерев'яна вісь, яка оберталася в гнізді – «підп'ятнику», укріпленому в долівці. Навколо осі було розташовано ряд дерев'яних стояків, з'єднаних із віссю дерев'яними спицями. Уся ця система стояків являла собою циліндр або барабан до шести метрів по колу, який міг обертатися навколо своєї осі. Така стаціонарна снувальниця займала в хаті багато місця і тому замість неї селяни нерідко виготовляли переносну снувальницю рамочного типу. Вона являла собою дві однакові дерев'яні рами завширшки від півтора до двох метрів, вставлені одна в одну і насаджені на одну спільну вісь. Таку снувальницю можна було виносити з хати після завершення снування, за гарної погоди на ній можна було працювати у дворі.

Традиційно для сіл Слобідської України протягом другої половини XIX – початку XX ст. перед початком снування селянки проводили хоча й не складні, але відповідальні розрахунки, від правильності яких залежала точність розподілу під час ткання ниток основи на верхній і нижній ряд, від чого, у свою чергу, залежало утворення зіву. Необхідно було також правильно розрахувати довжину і ширину тканини, щоб вистачило пряжі на основу й піткання без остачі. Для цього промисловики використовували горох або квасолю, розкладаючи їх жменьками за кількістю пасем. Під час снування селянки обертали барабан снувальниці, і на нього по спіралі намотувалися нитки, що йшли від 40–50 клубків чи катушок. Коли нитки доходили до нижньої частини барабана і намотувалося перше пасмо, барабан починали обертати в інший бік до тих пір, поки не намотувалося друге пасмо. Від кількості обертів снувального барабана та від кількості намотаних на нього пасем залежала довжина і ширина тканини, яку передбачалося виготовити. Так, наприклад, для виготовлення шматка тканини завдовжки у 85 метрів і завширшки у 1800 ниток снувальниці або снувальнику необхідно було 18 разів зробити

по 15 обертань барабаном в один бік і 18 разів по 15 обертань в інший бік. На снування ниток для одного шматка тканини, тобто однієї основи, слобожанські селяни звичайно витрачали від півтори до двох годин робочого часу. Така швидкість снування була відносно низькою, бо механічні снувальні апарати, які застосовувалися на ткацьких фабриках, робили ту ж операцію приблизно за десять хвилин (Прилежаєв, 1882: 35–38).

Випрядену нитку зазвичай селяни просушували. Для цього її намотували на мотовило, яке являло собою стрижень із природною розвилкою з одного кінця і перпендикулярно закріпленим бруском з другого. Далі пряжу парили, золили, прали, інколи вибілювали на сонці чи морозі, а при потребі й фарбували. Причому фарбуванням займалися як самі селяни-прядильники, так й кустарі-фарбувальники, які спеціалізувалися лише на цьому промислі. Наприклад, промисли з фарбування пряжі існували у сл. Велика Писарівка Богодухівського повіту («Труди комісії по дослідженню кустарної промисловості в Росії» 1906: 47).

Головним знаряддям виробництва тканини й другій половині XIX – на початку XX ст. були дерев'яні верстати досить простої конструкції, які легко міг зробити сам селянин або замовити їх виготовлення столяру. Конструкція ткацького верстату виявлялася приблизно однаковою для всіх регіонів Слобідської України і не зазнала змін за досліджувані роки. Верстат був розрахований на роботу лише однієї ткалі й установлювався в селянській оселі. Уміння та навички, що передавалися з покоління в покоління, дозволяли слобожанським майстриням використовувати різноманітну техніку ткацтва: ремізню, візерунчасту, виборну, закладну. Найбільш ходовими виробами харківських ткачів були прядив'яні, дерганцеві та лляні не пофарбовані тканини різного призначення, зокрема для пошиття одягу, рушників, скатертей, штор, покривал тощо. Їх ширина звичайно становила від 210 ниток (полотно – «сімуха») до 360 ниток (полотно – «двадцятка») (Пиотровський, 1905: 170).

В селах Слобідської України другої половини XIX – початку XX ст. селяни ткалі використовували у своєму промислі як вертикальні, так і горизонтальні ткацькі верстати. Вертикальний верстат («кросна») мав відносно просту конструкцію: вертикальна дерев'яна рама, що складалася з бокових стояків, власне кросен, скріплених між собою зверху і знизу поперечними планками – «бервинами», зовнішні боки яких були закруглені. Бервини вільно входили в отвори, зроблені у

бокових стояках, і закріплювалися в них за допомогою дубових клинів. На таку раму вертикально натягували основу, розміщуючи її обабіч в два ряди. Висота кросен звичайно становила близько 1,5 м, а ширину їх змінювали залежно від ширини килима (не більше 2,5 м). При цьому ткаль, витягаючи клини з бокових стояків, міг м'яко змінювати ширину кросен залежно від ширини килима. Верстат завжди встановлювався у хаті вертикально в похилому положенні. Унизу він спирався на долівку, а верхньою частиною притулявся до стіни. На них можна було ткати тканину і особливо килими різною технікою і різних розмірів.

На Слобідській Україні другої половини XIX – початку XX ст. верстат був більш удосконалений, ніж кросна, хоч конструкція його також проста. Сільські ткалі стали їх використовувати значно пізніше, ніж кросна. Основою такого верстата була станина, що складалася з чотирьох кутових стояків («стоянів»), скріплених між собою внизу і вгорі бантинами – поперечними «шайдами» та повздовжніми «конями». На них дві поперечні жердинки, до однієї з яких підвішували начиння (ремізки), а до другої бердо. На верстаті було два навої: один для основи лежить на передній парі стояків, другий призначався для намотування готової виробленої тканини й містився біля задньої пари стояків. Основа прикріплювалася в горизонтальному положенні. Повсюдно на Слобожанщині на таких верстатах ткали для домашніх потреб не лише тканини й килими, а й полотно, сукно та інші вироби. Щоб виготовити килим, заміняли бердо з тонкого очеретяного на більш міцне калинове. Верстати для ткання тканини й килимів стали застосовуватися в Слобідській Україні значно пізніше, ніж кросна. Особливо

поширені вони були в килимарстві, де майже повністю витіснили кросна. Це позначилося до деякої міри і на характері килимів, зокрема на верстатах можна виконувати тільки геометричні або геометризовані рослинні узори.

Висновки. В другій половині XIX – на початку XX ст. повсюдно на Слобідській Україні поруч зі звичайним полотном слобожанські ткачі нерідко виготовляли й особливі, орнаментовані, часто по-справжньому художні вироби, які ткалися залежно від призначення в різній техніці. До таких виробів належали килими, плахти, жіночі сорочки, рушники, скатертини та постілки, на яких сільські майстри створювали велику кількість різноманітних малюнків, які мали певну для кожного регіону Слобожанщини композицію, кольорову гаму і навіть назва. Такі художні вироби користувалися більшим попитом як серед сільського, так й серед місцевого населення й успішно витримували конкуренцію з подібною фабричною продукцією.

Вивчення і всебічний аналіз наведених в статті матеріал свідчить, що розвиток на Слобідській Україні кустарного текстильного виробництва як важливого компонента народної виробничої культури тривало щонайменше три століття. Період другої половини XIX – початку XX ст. ввійшов в національну історію як найважливіший етап розвитку кустарного текстильного виробництва, коли цей промисел став невід'ємною частиною економічного та духовного життя українського народу, наповнюючи його своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами. Саме у розглянутий період українські народні майстри довели культуру дрібного виробництва різноманітних тканин майже до досконалості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Савицкий Н. Промыслы сельского и городского населения. *Харьковский сборник*. Х.: Изд-во Харьк. губ. стат. комитета, 1889. Вып. 3. С. 21–25.
2. Журнал Соповещания о нуждах кустарной промышленности. СПб. : Тип В. Киршбаума, 1908. 125 с.
3. Авилов Б.В. Местные промыслы населения Харьковской губернии. Харьков : Изд-во губ. зем., 1905. 97 с.
4. Жук А.К. Дожовтневі українські килими з геометричним орнаментом. *Народна творчість та етнографія*, 1962. № 1. С. 59–65.
5. Пругавин В. С. Очерки кустарной промышленности России по последним исследованиям частных лиц, земств и комиссий. Москва, 1882. 54 с.
6. Распространение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. СПб.: Тип. А.Ф. Девриена, 1905. XVI, 484 с.
7. Вагнер Г. Ремесленники и их мастерение. Описание и изображение 150 ремесленных и фабричных производств СПб. М.: Тип. В.Киршбаума, 1873. 20 с.
8. Денисюк Н.Ф. Кустарная Россия Пг.: Спорт и фовориты, 1918. 166 с.
9. Харківське губернське по селянським справам присутствіє. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф.16. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 65.
10. К вопросу о доходности сельского хозяйства в Харьковской губернии. *Харьковский сборник*. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1891 г. Харьков, 1891. 172 с.
11. Департамент землеробства. РДИА (Російський державний історичний архів). Ф. 398. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 22–26.

12. Маляр Е.С. Кустарная промышленность Харьковской губернии до войны и в настоящее время. Харьков : Книгоспілка, 1923. 117 с.
13. Департамент загальних справ. РДІА (Російський державний історичний архів). Ф. 1284. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 22.
14. Голицын Ф.С. Кустарное дело в России в связи с умственно-духовным развитием русского народа. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. 198 с.
15. Харківське товариство сільського господарства і сільсько-господарської промисловості. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 237. Оп. 2. Спр. 92. Арк. 15–16.
16. Лившиц Р.С. Размещение промышленности дореволюционной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 294 с.
17. Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історико-географічний збірник*. Київ : Наук. думка, 1971. Вип. 1. С. 182–197.
18. Харківське товариство сільського господарства і сільсько-господарської промисловості. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 237. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 42.
19. Прилежаев А.В. Что такое кустарное производство. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1882. 208 с.
20. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. СПб.: Тип. В. Киршбаума, Т. 6. 184 с.
21. Пиотровский В.Л. Третья ежегодная харьковская уездная сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка. 1904 г. Отчет распорядительного комитета. Харків : Изд-во Харьков. уезд. земства, 1905. С. 151–180.

REFERENCES

1. Savytskyi N. (1889) Promyislyi selskogo i gorodskogo naseleniya [Industries of the rural and urban population]. Kharkovskiy sbornyk. Izd-vo Khark. hub. stat. Komyteta – Kharkiv collection. Khark Publishing House. Iips Stat. of the committee, Issue 3. P. 21–25 [in Russian].
2. Zhurnal Soveschaniya o nuzhdah kustarnoy promyishlennosti. [Journal of the Conference on the needs of handicraft industry] SPb.: Tip. V. Kirshbauma – St. Petersburg: Type V. Kirshbaum, 125 p. [in Russian].
3. Avylov B.V. (1905) Mestnyie promyislyi naseleniya Harkovskoy gubernii [Local industries of the population of Kharkiv province] Izd-vo gub. zem. – Izd-vo gub. Zem., 97 p [in Russian].
4. Zhuk A.K. (1962) Dozhovtnevi ukrainski kylymy z heometrychnym ornamentom [Pre-October Ukrainian carpets with geometric ornament] Narodna tvorchist ta etnografii – Folk creativity and ethnography, No. 1. P. 59–65 [in Ukrainian].
5. Pruhavyn B. C. (1882) Ocherki kustarnoy promyishlennosti Rossii po poslednim issledovaniyam chastnyih lits, zemstv i komissiy. [Essays on the handicraft industry of Russia based on recent research by private individuals, zemstvos and commissions] 54 s. [in Russian]
6. Rasprostranenie naseleniya po vidam glavnyih zanyatiy i vozrastnyim gruppam po otdelnyim territorialnyim rayonam. [Distribution of the population by types of main occupations and age groups in separate territorial districts] SPb.: Typ. A.F. Devryena – St. Petersburg: Type. A.F. Devryena, XVI, 484 p. [in Russian].
7. Vahner H. (1873) Remeslenniki i ih masterenie. Opisanie i izobrazhenie 150 remeslennyih i fabrichnyih proizvodstv [Craftsmen and their craftsmanship. Description and image of 150 craft and factory productions] SPb.: Tip. V. Kirshbauma – St. Petersburg M.: Type. V. Kirshbaum, 20 p. [in Ukrainian].
8. Denysiuk N.F. (1918) Kustarnaya Rossiya [Artisan Russia] Ph.: Sport y fovoryty – Pg.: Sport and favorites, 166 p. [in Russian].
9. Kharkivske hubernske po selianskym spravam prysutstviiie. [The Kharkiv Provincial Committee on Peasant Affairs is present] DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti) – DAHO (State Archive of the Kharkiv Region). F.16. Op. 1. Ref. 12. Ark. 65 [in Ukrainian].
10. K voprosu o dohodnosti selskogo hozyaystva v Harkovskoy gubernii [To the question of the profitability of agriculture in Kharkiv province] Kharkovskiy sbornyk. Lyteraturno-nauchnoe prylozhenye k Kharkovskomu kalendaru na 1891 h. – Kharkiv collection. Literary and scientific appendix to the Kharkiv calendar for, 172 p. [in Ukrainian].
11. Departament zemlerobstva. [Department of Agriculture] RDIA (Rosiiskiy derzhavnyi imtorychnyi arkhiv). – RDIA (Russian State Historical Archive). F. 398. Op. 1. Ref. 87. Ark. 22–26. [in Russian].
12. Maliar E.S. (1923) Kustarnaya promyishlennost Harkovskoy gubernii do voyni i v nastoyashee vremya. [Artisanal industry of Kharkov province before the war and now] Knyhospilka, 117 s. [in Ukrainian].
13. Departament zahalnykh sprav. [Department of General Affairs] RDIA (Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv). – RDIA (Russian State Historical Archive). F. 1284. Op. 2. Ref. 54. Ark. 22. [in Russian].
14. Holytsyn F.S. (1904) Kustarnoe delo v Rossii v svyazi s umstvenno-duhovnyim razvitiem russkogo naroda. [Crafts in Russia in connection with the intellectual and spiritual development of the Russian people] SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 198 s. [in Ukrainian].
15. Kharkivske tovarystvo silskoho hospodarstva i silsko-hospodarskoi promyslovosti. [Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry.] DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti). DAHO (State Archive of the Kharkiv Region). F. 237. Op. 2. Ref. 92. Ark. 15–16 [in Ukrainian].
16. Lyvshyts R.S. (1955) Razmeschenie promyishlennosti dorevolutsionnoy Rossii. [Location of pre-revolutionary industry] Yzd-vo AN SSSR – Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1955. 294 p. [in Russian].
17. Luhova O.I. (1971) Miski promyslovi osередky na Ukraini (kinets KhIKh – pochatok KhKh st.) [Urban industrial centers in Ukraine (late 19th – early 20th centuries)] Ukrainyskyi istoryko-heografichnyi zbirnyk. Nauk. Dumka – Ukrainian historical and geographical collection. Science. Dumka, Vol. 1. P. 182–197 [in Ukrainian].

-
18. Kharkivske tovarystvo silskoho hospodarstva i silsko-hospodarskoi promyslovosti. [Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry] DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti). – DAHO (State Archive of the Kharkiv Region). F. 237. Op. 2. Ref. 34. Ark. 42. [in Ukrainian].
19. Prylezhaev A.V. Chto takoe kustarnoe proizvodstvo. [What is artisanal production] SPb.: Tip. V. Kirshbauma – Type. V.F. Kirshbaum, 208 p. [in Russian].
20. Trudyi komissii po issledovaniyu kustarnoy promyishlennosti v Rossii. [Proceedings of the commission for the study of handicraft industry in Russia.] SPb.: Tip. V. Kirshbauma, – Type. V.F. Kirshbaum, 184 p. [in Ukrainian].
21. Pyotrovskiy V.L. (1905) Tretya ezhegodnaya harkovskaya uezdnyaya selskohozyaystvennaya i kustarnopromyishlennaya vyistavka. 1904 g. Otchet rasporyaditelnogo komiteta. [The third annual Kharkiv district agricultural and craft-industrial exhibition. 1904. Report of the management committee.] Izd-vo Harkov. uezd. zemstva, – Izd-vo Kharkov. county Zemstvo, 1905. P. 151–180. [in Russian].